

Harîm Kavramı Çerçevesinde İslam Çevre Hukukunu Temellendirme Denemesi

Attempt to Foundation of Islamic Environmental Law in the Framework of the Concept of Harîm

Dr. Öğr. Üyesi Nusret DEDE

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam Hukuku Anabilim Dalı

Bolu Abant İzzet Baysal University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Fiqh
Bolu, Turkey

nusretdede@ibu.edu.tr

ORCID: 0000 0002 9650 3424

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 12 Mart / March 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 15 Haziran / June 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Dede, Nusret. "Harîm Kavramı Çerçevesinde İslam Çevre Hukukunu Temellendirme Denemesi". *Darülhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 2 (Haziran 2022), 108-127.

İntihal/ Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir./ This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Nusret Dede).

Yayıncı / Published by: Çankırı Karatekin Üniversitesi Darülhadis İslam Araştırmaları Merkezi/ Cankiri Karatekin University Darulhadis Islamic Studies Center

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır./ Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.

Öz

Günümüzde en çok konuşulan, sorunları ortaya konan, çözümler önerilen konuların başında çevre gelmektedir. Çevre, insanların ve diğer canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları fiziki, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel ortamdır. Sağlıklı bir yaşamın sürdürülebilmesi, ancak sağlıklı bir çevre ile mümkündür. Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevrenin kirlenmesini önlemek, devletin yanında vatandaşların da anayasal bir görevidir. Son 50 yılda çevre kirliliğinin kritik boyutlara ulaştığını dikkate alarak, sebebinin biz olup olmadığı tartışmalarını bir kenara koyup, sağlıklı ve temiz bir çevrenin oluşturulması ve yeni nesillere teslimi için, eğitim ve bilinçlendirme başta olmak üzere gereken önlemler ivedi olarak alınmalıdır. Toplum düzenini sağlayan kurallar arasında din, görgü, örf-adet, ahlak ve hukuk kuralları bulunduğu kabul edilir. Her birinin birey ve topluma etkisi ve yaptırımı farklı olmakla birlikte, hiçbiri tamamen görmezden gelinemez. Bu çerçevede, dinlerin çevre bilinci oluşturmaya etkisini dikkate alan bazı çalışmalar yapılmıştır. İslam Hukuku birey ile yaratıcısı, birey ile diğer bireyler, birey ile toplum/devlet ve son olarak devletlerarası hakları ve görevleri düzenleyen bilim dalıdır. Bu çalışmada, “yasaklanan, korunan, dokunulmayan, saygı duyulan” gibi anlamlara gelen harîm kavramı çerçevesinde İslam Çevre Hukuku temellendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh, Hukuk, Çevre, Harîm.

Abstract

Today, the environment is one of the most talked about, problems revealed and solutions proposed. The environment is the physical, biological, social, economic and cultural environment in which people and other living things maintain their relationships and interact with each other throughout their lives. Sustaining a

healthy life is only possible with a healthy environment. Everyone has the right to live in a healthy and balanced environment. Developing the environment, protecting environmental health and preventing environmental pollution is a constitutional duty of citizens as well as the state. Considering that environmental pollution has reached critical dimensions in the last 50 years, the debates on whether we are the cause or not, should be put aside, and necessary precautions, especially education and awareness raising, should be taken urgently to create a healthy and clean environment and to hand it over to new generations. It is accepted that religious rules, etiquette rules, customary rules, moral rules and legal rules, are among the rules that ensure the social order. Although the impact and sanction of each of these rules on the individual and society is different, none of them can be completely ignored. In this context, some studies have been carried out considering the effect of religions on creating environmental awareness. Islamic Law is the science that regulates the individual and his creator, the individual and the other individuals, the individual and the society/state, and finally the intersate rights and duties. In this study, Islamic Environmental Law will be tried to be grounded within the framework of the concept of harîm, which means “forbidden, protected, untouched, respected.”

Keywords: Islamic Law, Fiqh, Law, Environment, Harîm.

Giriş

Çevre, insanların ve diğer canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde buldukları fiziki, biyolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel ortamdır.¹ Anayasal bir hak olarak herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.² Sosyal düzeni sağlayan kurallardan

¹ Çevre Kanunu (ÇK), Resmî Gazete 18132 (11.08.1983), Kanun No. 2872, md. 2.

² Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Resmî Gazete 17863 (18.10.1982), Kanun No. 2709, md. 56.

biri olan dinlerin çevre bilinci yaratma etkilerini dikkate alan bazı çalışmalar yapılmıştır.³

Harîm sözlükte yasaklanan, korunan, dokunulmayan, saygı duyulan gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlamda kadınlar için harîm kelimesi kullanıldığı gibi, kadınların kullanımına özel olan evin haremlik bölümünü ifade etmek üzere, İslam âleminin tamamında değilse de en azından bir kısmında bu kelime kullanılmaktadır. Mekke’de bulunan Mescid-i Haram ve çevresi, Medine’de bulunan Mescid-i Nebî ve Kudüs’te bulunan Mescid-i Aksa, Müslümanlar için üç kutsal bölgeyi oluşturmakta ve bu bölgelere harem adı verilmektedir.⁴

Terim olarak ise harîm, ihya edilen araziden, bu arazide yapılan tesisten ve kamu mallarından hak sahiplerinin gerektiği şekilde faydalanabilmesi maksadıyla, bunların çevresinde oluşturulan ve hukuki korumaya alınan bölge ve müştemilat anlamında kullanılmaktadır.⁵

Harîm kavramının içeriğine giriş yapmadan önce, İslam Hukukunun Cahiliye hukukuna bakışına değinmekte yarar mülâhaza ediyoruz.

İslam hukuku, cahiliye hukuku uygulamalarının tamamını alıp aynen uygulama yoluna gitmemiştir. Aksi takdirde bugün bizim İslam hukuku adında bir hukuk sisteminden bahsetme imkânımız olamazdı. İslam Hukuku, Cahiliye hukukunda bulunan her şeyi, iyisiyle kötüsüyle her müesseseyi ve hukuki uygulamayı yıkıp, yerine yenilerini inşa etme yöntemine de başvurmamıştır. Bu da pek akılcı ve uygulanabilir bir tavır değildir. Bilakis İslam Hukuku, Cahiliye hukukunun tamamını

³ Örneğin bkz. Khalid, Faulün, ed. *İslâm ve Ekoloji*. Çev. Murat Çiftkaya. C. 1. 6 c. (İstanbul: İğdaş, 1992); Breuilly, Elizabeth, ve Martin Palmer, ed. *Hristiyanlık ve Ekoloji*. Çev. Mehveş Kayani. C. 2. 6 c. (İstanbul: İğdaş, 1992); Prime, Ranchor. *Hinduizm ve Ekoloji*. Çev. Mehveş Kayani, Vedat Diker, ve Mehmet Demirhan. C. 4. 6 c. (İstanbul: İğdaş, 1992); Bachelor, Martine, ve Kerry Brown. *Budizm ve Ekoloji*. Çev. Gülseren Kozak, Vedat Diker, ve Şahin Sancar. C. 5. 6 c. (İstanbul: İğdaş, 1992).

⁴ Fîrûzâbâdî, Ebu’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb, thk. Muhammed Nu’aym el-‘Arkasûsî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, (Dimaşk: Müessesetü’r-Risâle, 1998), 1091-1093.

⁵ Öğüt, Salim. “Harim”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 44:188.190. İstanbul: TDV, 1997.

kabul veya tamamını ret yoluna gitmeden, onu değerlendirmeye tabi tutmuştur. İşte bu değerlendirme sonucunda üç şık karşımıza çıkmaktadır. Cahiliye döneminde yer alan ve uygulanan bazı müesseseleri ve hukuki uygulamaları, özü ve nitelikleri itibarıyla İslam'ın ruhuna uygun olması sebebiyle, aynen uygulamaya devam etmiştir. Bu durum *ibka* adıyla anılmaktadır. Öte yandan bazı müesseseler ve hukuki uygulamalar özü itibarıyla İslam'a ters olduğu için, tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bu uygulama tarzına ise *iptal* veya *ilğa*⁶ adı verilmektedir. Cahiliye hukuku ve müesseseleri arasında İslam'ın getirdiği ilkelere öz itibarıyla uymasına rağmen, üzerinde oluşan ve uygunsuz olan bazı nitelikleri bulunanları ise, birtakım düzeltmeler yoluyla kabul ederek bünyesine katmayı tercih etmiştir. Bu kategorideki uygulamalar ise *islah* adıyla anılmaktadır.

Yukarıda bahsi geçen *ibka*, *iptal* ve *islah*a örnekler verecek olursak mesela, Cahiliye döneminde alışveriş ve nikahın birçok türü bulunmaktaydı. Bunların çoğu özü ve/veya niteliği itibarıyla İslam'a aykırı bulunduğundan dolayı yürürlükten kaldırılmıştır. İslam hukukunda caiz görülerek idame ettirilen alışveriş ve nikâh şekli ise, tarihte ilk defa İslam hukukunda ortaya konulmuş bir uygulama değildir. Cahiliye döneminde de devam eden bu uygulamalar, özü ve niteliği itibarıyla İslam'a aykırılık bulunmadığından dolayı *ibka* işlemine tabi tutulduğu söylenebilir. Cahiliyede var olan ve yaygın olarak kullanılan; içki, kumar, faiz vb. birçok müessese ve hukuki uygulama, temelde, özü itibarıyla İslam'a aykırılık taşıdığından dolayı haram kılınmış ve Cahiliye hukukundaki bu uygulamalar İslam'da iptal edilmiştir. Öte yandan mesela *zihâr*⁷ adı ile bilinen ve cahiliye döneminde yaygın olarak

⁶ Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*. (İstanbul: Nesil Yayınları, 1989), 46.

⁷ Zihâr: Kocanın, karısını neseb, süt emme veya sihriyet sebebiyle ebediyen kendisine evlenmesi haram olan bir kadının kendisince bakılması caiz olmayan arkası, karnı, uyluğu gibi bir uzvuna benzetmesidir. Buna zihâr denilmesinin sebebi, bu benzetmenin çoğunlukla sırt (zahr) ile yapılmasından kaynaklanmaktadır. Bk. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 620.

kullanılan uygulama gibi birçokları da ıslah edilmek suretiyle İslam'da yerini almıştır. Nitekim Cahiliye döneminde bir erkek hanımına “senin sırtın benim için annemin sırtı gibidir” demesi sonucunda eşi ile boşanmış kabul edilirken, İslam bu uygulamayı bu şekliyle kabul etmeyip ıslah etmiştir. Buna göre İslam zihârı boşama saymamış, zihâr yapan erkeğin kefaret vermek suretiyle evliliğinin devamına hükmetmiş, ama ona yaklaşımadan önce de kefaret ödemeyi zorunlu hale getirmiştir.⁸

İslam'da topraklar başlıca âmire (gelişmiş), mevât (gelişmemiş) ve harîm olarak üç bölümde incelenmektedir.⁹ İster şehir ister köy veya isterse mezra olsun, insan yaşamının olduğu ve tarım yapılan her yer âmire topraktır. Âmire toprakta asıl olan mülkiyettir. İnsan yaşamının bulunmadığı, tarım yapılmayan kıraç araziler ve çöller de mevât arazi statüsündedir. Harîm ise her ikisinde de söz konusu olabilmektedir.

İslam öncesi dönemde sınırlı bir şekilde de olsa Araplar arasında uygulanan ve örf olarak da kabul gören ihya-ı mevat¹⁰ adlı bir hukuki uygulama bulunmaktaydı. Buna göre sahihsiz olması başta olmak üzere, bazı şartları taşıyan arazinin tahcir¹¹ vb. yollarla sahiplenilmesi ve mülk edinilmesi öngörülüyordu. Bunda ülkenin imar edilmesi, çorak arazilerin yeşillendirilmesi, tarım yapılarak ülke ekonomisine katkı sağlanması, işsizlik sorununa çözüm aranması vb. birçok amaç güdülmekteydi. Bu toprak ihyası uygulamalarının özellikle fethedilen toprakların imara açılması, emeğin ödüllendirilerek üretimin teşvik edilmesi ve kalkınmanın hızlandırılması

⁸ *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), el-Mücâdele 58/1-4.

⁹ Khalid, Fazlun, ed. *İslâm ve Ekoloji*. Çev. Murat Çiftkaya. C. 1. 6 c. (İstanbul: İğdaş, 1992), 64-65; ayrıca bk. İbn Zenceveyh, Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî. *Kitabü'l-Emvâl*. (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Bühûs ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1406/1986), 2/636 vd.; Toprakların bir başka açıdan üçlü taksimi için bk. Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm. *Kitâbü'l-Emvâl* Thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî, (By. Yy.), 285.

¹⁰ Aktan, Hamza. “İhya”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 44:7-9. İstanbul: TDV, 2000.

¹¹ Kaşıkçı, Osman. “Tahcîr”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 44:389-90. İstanbul: TDV, 2010.

gibi içtimaî ve iktisadî birçok yararlı sonuçları bulunduğu ve tarihî süreçte önemli bir rol üstlendiği söylenebilir.¹² İşte İslam hukuku Cahiliye döneminde var olan bu hukuki uygulamayı, ıslah etmek suretiyle bünyesine katmıştır.

Ölü arazinin ihya edilmesi yoluyla temellükü hakkında Kur'an'da herhangi bir ayet bulunmamakla birlikte, Hz. Peygamberin şu hadisi delil olarak zikredilmektedir: “Kim ölü bir araziyi ihyâ ederse o arazi onundur.”¹³ Fıkıh ekollerinin hemen hepsi bu hadisten yola çıkarak, ölü araziye ihya edenin buna malik olma hakkı olduğunu kabul etmektedirler. Ancak bu tasarrufun hukuki sonuç doğurabilmesi için gereken şartların ne olduğu üzerinde tartışmışlardır.¹⁴ Bu tartışmaların temelinde ise bu hadisi Hz. Peygamberin hangi sıfatına dayanarak irad buyurduğu ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Özetle bu hadisin Hz. Peygamberden O'nun devlet başkanı sıfatıyla sâdir olduğu, kabul gören görüştür. Nitekim Ebu Hanife (ö. 150/767) de, devlet başkanının izni olmadan yapılan ölü araziye ihya etme ile kişinin buna malik olamayacağı görüşündedir.¹⁵ Bunun bir sonucu olarak da her önüne gelen kimsenin sahipsiz bulduğu her araziye ihya etmesine imkân olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu yetkinin zamanın devlet başkanına verildiği, devlet başkanının gerekli istişareleri yaptıktan sonra, nerede bulunan arazinin, hangi şartlarla, kim tarafından ihya edilmesini uygun görürse ancak bu durumda ihya ile temellükün mümkün olduğu söylenebilir.

¹² Aktan, Hamza. “İhya”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 44:7-9. İstanbul: TDV, 2000.

¹³ (من أحيأ أرضاً ميتة فبي له و ليس لعرق ظالم حق) Mâlik b. Enes Ebû Abdullah, *el-Muvatta'*, (Beyrut: Dâru'l-Ğarb el-İslâmî, 1417/1997), “Ağziye”, 24 (No. 2166); Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996), “Harâc”, 35-37 (No. 3073); Ebû 'İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevra et-Tirmizî. *Sünen*. (Kâhire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2014), “Ahkâm”, 38 (No. 1432); krş. (من أعمار أرضاً ليست لأحد فهو أحق) Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el- Buhârî. *el-Câmi'u's-Sahîh*. (Dımaşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002), “el-Ĥarş ve'l-müzâra'a”, 15 (No. 2335).

¹⁴ Burhaneddin Ebû'l-Hasen Ali b. Bekir b. Abdülcelil el-Merğînânî. *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 4/435.

¹⁵ Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, 4/435.

İşte ölü araziye ihya eden kimsenin bu tasarrufu dolayısıyla elde etmiş olduğu mülkiyet hakkını uygun olarak kullanabilmesi amacıyla birtakım sınırlamalar konulmuştur. Bunlardan birisi harîm kavramı ile ifade edilmektedir. Harîm, ölü araziye ihya anlayışının bir uzantısı olarak; bu arazide bulunan akarsu, açılan kuyu, dikilen ağaç, inşa edilen konut, ekip biçmeye elverişli hale getirilen ekenek vb.nin çevresinde, bunlardan tam olarak faydalanmaya imkân veren bir alanın koruma altına alınmasını ifade etmektedir.¹⁶

İhyaya konu olacak arazinin mevat olması gerektiği, mülk arazinin ihyaya konu olamayacağı açıktır. Bununla birlikte her sahipsiz arazinin ihya yoluyla temellük edilmesinin hukuken mümkün olmadığı da görülmektedir. Ahmed Akgündüz, ölü arazinin ihyaya konu olabilmesi için yerleşim yerinden en az 1.5 mil uzaklıkta bulunması gerektiğini belirtmektedir.¹⁷ Öte yandan, kamu yararına kullanılan mesela nehir, köy ve yol gibi kamuya ait mallar ihyaya asla konu olamadıkları¹⁸ gibi ayrıca bu gibi yerlerin çevresindeki belli bir alan da ölü arazi statüsünden çıkarılmış, buraların ihya yoluyla temellük edilme kapısı hukuken kapatılmıştır.¹⁹ Böylece nehir, köy, harman ve yol gibi kamusal alanlar, umumun istifadesine sürekli olarak açık tutulmak istenmiştir.²⁰

Fıkıhçılar, ihya edilerek temellük edilen araziye çevreleyen harîmin başkaları tarafından ihya yoluyla temellük edilmesi şöyle dursun, başkalarınca kullanılmasının dahi caiz olmadığına görüş birliğine varmışlardır. Ancak hangi mallara ne

¹⁶ Öğüt, Salim. "Harim". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 44:188.190. İstanbul: TDV, 1997.

¹⁷ Ahmed Akgündüz. *İslam ve Osmanlı Çevre Hukuku*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2009), 80-81.

¹⁸ Ebû İshâk İbrahim b. Ali b. Yûsuf el-Fîrûzâbâdî eş-Şîrâzî. *el-Mühezzebe fî Fıkhî'l-İmâm eş-Şâfi'î*. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995), 2/293, 294.

¹⁹ Muhyiddin Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî. *Ravzatü't-Tâlibîn*. (Beyrut: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003), 4/348-358.

²⁰ Bk. Mevsilî, Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-. *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*. (İstanbul: Pamuk Yayınları, Ty.), 414; Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, 4/437.

büyükükte bir harîm bölge kabul edileceği ile ilgili olarak fûru fıkıh eserlerinde oldukça ayrıntılı bilgilere rastlanmaktadır. Bu çerçevede ölü arazide bulunan pınar, açılan kuyu, inşa edilen konut ve çorak iken tarıma elverişli hale getirilen arazilerin harîmi ile ilgili çeşitli bilgiler göze çarpmaktadır.²¹

1. Ölü Arazide Açılan Kuyunun Harîmi

Kuyuların harîmi hakkında doktrinde farklı görüşler bulunmaktadır. Bunun temelinde ilgili hadislerde bulunan bilgilerin farklı olması yanında, söz konusu kuyuların kullanım amacı, eski veya yeni oluşları, çap veya derinlik olarak hacimleri, toprağın su tutma özelliği gibi hususların değerlendirilmesi bulunmaktadır. Mesela fakihler insan ve hayvanların su içme ihtiyacını karşılamak amacıyla açılan kuyular ile tarımda kullanılmak ve daha çok arazi sulamak amacı güdülen kuyuların arasında fark gözettilikleri gibi, bu kuyuların eski veya yeni oluşları arasında da fark gözetmişlerdir. Hanefiler “Bir kimse kuyu kazdığında çevresindeki kırk arşınlık alan, hayvanların ayak basması için ona ait olur”²² hadisini delil göstererek, aslen hayvan sulama amaçlı kuyuların harîminden bahseden bu hadisi, mevat arazide açılan kuyuların harîmi için de genel bir ölçü olarak kabul ederler.²³ Nitekim Hanefi Mezhebinin bu görüşü Mecelle’de (md 1281)²⁴ kanun kisvesine bürünmüştür.²⁵ Hadiste anılan kırk arşınlık mesafeyi, kuyunun dört bir tarafından onar arşın

²¹ Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti’l-Mübtedî*, 4/435-445.

²² (من احتفر بئرا فليس لأحد ان يحفر حوله اربعين ذراعا عطنا لماشيتة) Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman el-Dârimî. *el-Müsned*. (Kâhire: Dâru’t-Te’sîl, 1436/2015), “Büyû”, 81, (No. 2656); (من حفر بئرا فله اربعين ذراعا) (عطنا لماشيتة) İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *Sünen*. (By: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arabiyye, Yy.), “Ruhûn”, 22 (No. 2486).

²³ Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti’l-Mübtedî*, 4/437-438.

²⁴ Arâzî-i mevâtta izn-i sultânî ile hafr olunan kuyuların ve icrâ olunan suların ve ğars olunan ağaçların harîmi beyanındadır. Md. 1281: Kuyuların harîmi yani havlısının hukuku her taraftan kırk arşundur.

²⁵ Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, 1270-1291. maddelerinde mevât arazinin ihyası ile kuyu, pınar, nehir, kanal, ağaç vb. harîmlerini kanunlaştırmıştır.

şeklinde anlayan zayıf bir görüş bulunsa da, Hanefi mezhebinde hâkim görüş her yönden kırk arşın, yani yaklaşık yirmi metre yarıçapı kadar harîme sahip olduğudur. Ebu Hanife suyu elle çekilen ile hayvanla çekilen kuyu arasında fark gözetmezken, Ebu Yusuf (ö. 182/798) ve Muhammed (ö. 189/805) pınarın harîmi beş yüz, suyu elle çekilen kuyunun kırk, hayvanla suyu çekilen kuyunun altmış arşın harîmi olduğunu bildiren hadisi²⁶ esas almışlardır. Bu iki kuyu arasındaki fark, suyu hayvanla çekilenin ziraatte sulama amaçlı olarak kullanılması ve hayvanın suyu çekerken rahat edeceği kadar geniş bir alana ihtiyaç hissetmesidir.²⁷ Toprağın sertliği, bir başka deyişle suyu tutma özelliği de bazı Hanefilerce kuyunun harîminin çapını belirlemede etken olarak değerlendirilir.²⁸

Maliki ve Şafii mezhepleri kuyu harîminin belli bir ölçüsü bulunmadığını, bunun tespitinde toprağın suyu tutma özelliği yanında kuyunun hacmi ve istifade eden insan ve hayvanların yoğunluğunun belirleyici olduğunu düşünürler.²⁹ Kuyunun derinliği kadar harîmin yarıçapı olması gerektiğini düşünen Şafiiler de bulunmaktadır. Malikilerden Kadı İyaz, civarda açılacak atık su haznesinin bu kuyunun suyunu kirletmeyecek kadar bir mesafenin harîm olması gerektiğini söyler.

Hanbeliler Said b. Müseyyeb'den gelen hadise göre harîmi eski kuyuda elli arşın, yeni kuyuda yirmi beş arşın³⁰ ve bostan kuyusunda da beş yüz arşın olarak belirlerler. Hanbelilerden Ebu Yala el-Ferra (ö. 478/1066) ve Kelvezani (ö. 510/1116) ise kuyunun kullanım maksadını dikkate alarak, su çekme tekniğine uygun mesafeyi harîm olarak kabul ederler.

²⁶ Cemaleddin Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf, ez-Zeyla'î. *Nasbu'r-Râye fi Tahrîci Ehâdisi'l-Hidâye*, (Beyrut: Müessesetü'r-Rayyân, 1418/1997), 4/262.

²⁷ Kâsânî, Alaaddin Ebûbekir b. Mes'ûd el-. *Bedâi'u's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâi'*. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 8/311-312.

²⁸ Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, 4/437-439.

²⁹ Şîrâzî, *el-Mühhezzeb*, 2/294, 295.

³⁰ Ebû'l-Kâsım Ömer b. el-Hüseyn el-Hırakî. *el-Muhtasar*. (nşr. Muhammed Zühre eş-Şâviş. By.: 1378), 106, 107.

2. Mevat Arazide Çıkan Kaynak Suyunun Harimi

Ölü arazide çıkan kaynak suyunun harîminde de fıkıhçılar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Maliki ve Şafiiler naslarda bu konuda bir ölçü bulunmadığından, maslahata dayanan örfe itibar edileceğini söylerken, Hanefi³¹ ve Hanbeliler pınarların harîminin her yönden beşyüz arşın olduğunu ifade eden hadisi esas almışlardır. Hanbelilerdeki bir başka görüş ise, sahibinin ihtiyacı olan mesafe kadar kaynak suyunun harîmi olmasıdır. Buna göre kaynak sahibi bin arşına bile ihtiyaç hissetse, bu alan harîm kabul edilmelidir.

3. Su Kanallarının Harimi

Su kanallarının harîmini düzenleyen direkt bir nas bulunmadığından fıkıhçılar, su kanallarının harîmini ya kuyu ve pınar hakkındaki naslara kıyasla veya örfе havale ederek ya da yetkili makamlara ihale ederek tespit yoluna gitmişlerdir.³² Ebu Hanife'ye göre, nehre benzemesi dolayısıyla kanalın harîmi bulunmaz. Muhammed ise kanalları kuyuya kıyas eder ve kanala, kuyunun harîmi kadar harîm takdir eder. Kanalın sularının boşaldığı yerin harîminin pınarlarındaki gibi olduğu, öncesinin harîmini belirleme yetkisinin ise devlet başkanına ait olduğu, temizlendiği zaman çıkan çamur ve mıcırın atıldığı yer kadar harîmi olduğu şeklinde farklı görüşler de ileri sürülmüştür. Hanbeliler ise kanalları pınarlar gibi telakki etmişlerdir.

4. Nehrin Harimi

Hanefi fıkıhçılar nehir ölü araziden geçerken harîminin bulunacağını kural olarak kabul etmişlerdir. Ancak mülk araziden geçiyorsa Ebu Hanife'ye göre aksi sabit olmadıkça harîmi yoktur. Kanal ve nehir için harîm gerekmediği görüşü,

³¹ Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, 4/437.

³² Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, 4/438.

aslında Ebu Hanife'nin bu görüşünün genelleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Ebu Yusuf ve Muhammed'e göre aynen pınar ve kuyu sahipleri gibi, nehre mücavir arazi sahipleri de harîme ihtiyaç hissederler. Maslahata binaen nehrin iki yakasının da harîmi olmalıdır. Ebu Yusuf nehrin iki yakasında da nehrin genişliğinin yarısı kadar harîminin varlığını kabul eder.³³ Muhammed ise nehrin genişliği ne kadarsa her iki yakada da o kadar harîm kabul etmektedir.³⁴ (Bkz. Tablo 1)

Tablo 1

Ebû Yûsuf Yakub b. İbrahim	Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî
X Arazi X	X Arazi X
X Harîm	X Harîm X
X Nehir X	X Nehir X
X Harîm	X Harîm X
X Arazi X	X Arazi X

Kuhistânî'ye göre her yıl temizlenmesi gereken nehirlerin harîmi bulunduğu konusunda İslam Hukukçuları arasında görüş birliği vardır. Malikiler nehre gelen insan ve hayvan izdihamını önlemek için, her iki yakadan iki bin arşın harîm tayin

³³ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm. *Kitâbü'l-Harâc*. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1399/1979), 100, 110.

³⁴ Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, 4/440; *Kâsânî, Bedâi'u's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*, 4/312.

etmişlerdir. Şafii ve Hanbeliler kanal temizlendiğinde dışarı atılan çamur ve mıcırın kapladığı alanı kanalın harîmi kabul ederken, ırmağın harîminin belirlenmesinde ise örfü göz önüne alırlar.

Nehrin harîmine, cami dâhil hiçbir binanın yapımına izin verilmez, yapılanlar ise yıkılır. Eğer nehirden istifade edenleri engellemiyorsa, harîm alana yük yıkılmasına izin verilebilir. Malzeme saklamak için saz veya kamış gibi şeylerden basit kulübe tarzı koruma yeri yapımına izin verilebilir.

5. Ölü Arazide İnşa Edilen Evin Harimi

Ölü arazide inşa edilen evin harîmi ile ilgili de herhangi bir nas bulunmamaktadır. Bu yüzden Hanefiler ölü arazide yapılan evin harîminin bulunmadığı görüşündedirler. Ancak diğer fıkıhçıların çoğunluğuna göre, avlusunun kapladığı, oluğunun aktığı, yolunun geçtiği, kışın karının temizlenerek atıldığı, atığının döküldüğü yer, bu evin harîmidir.³⁵

6. Ölü Araziye Dikilen Ağacın Harimi

Hanefiler ölü araziye devlet başkanının izni ile dikilen ağaca da harîm belirlemişlerdir. Bu konuda, Ebu Davud'da (ö. 496/1103) rivayet edilen bir hadisi³⁶ delil olarak kullanmışlar ve ağacın harîminin yarıçapını, beş arşın olarak belirlemişlerdir. Bazıları ise bunun ağacın büyüklüğüne göre farklılık arz edeceğini ifade ederler. Hanbeliler İbn Mace'de (ö. 273/887) rivayet edilen bir hadisi³⁷ delil getirerek ağacın harîmini dallarının eriştiği yer olarak kabul ederler. Şafiiler bu konuda örfe itibar ederken, Malikiler de maslahat deliline dayanarak, bilirkişinin

³⁵ Muhyiddin Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-Nevevî. *Minhâcü't-Tâlibîn ve 'Umdetü'l-Müftîn*. (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1426/2005), 315.

³⁶ (إذا استأذن أحدكم أخاه ان يفرز خشبة في جداره فلا يمنعه) Ebû Dâvûd, "Akziye", 31 (No. 3634).

³⁷ (حريم النخلة مد جريدها) İbn Mâce, "Ruhûn", 23 (No. 2488-2489).

tespitine havale ederler. Malikilere göre hurma ağacının harîminin yarıçapı, altı ile on arşın civarındadır.

Maliki ve Hanefilere göre köylülerin faydalandığı mera ve orman da o köyün harîmidir. Ayrıca tarım arazisinin de harîmi vardır. Ebu Hanife tarım arazisinin harîminin sullanabilir mücavir alan olduğunu belirtir. Ebu Yusuf'a göre tarım arazisinin harîmi, sınırında durup seslenince sesin ulaştığı en uzak yere kadar ulaşır.³⁸ Şafii³⁹ ve Hanbelilere göre ise; arazinin sullanması, hayvanların bağlanması, atıkların dökülmesi için ihtiyaç duyulan alan kadar yer, o arazinin harîmidir.

Harîmle ilgili Hanefilerde hâkim olan içtihatlar, Osmanlı'da İslam Hukukunun ilk kanunlaştırma teşebbüslerinden biri olan Mecelle'de Kitâbü'ş-Şerike'de şirket-i ibaha çerçevesinde on bir madde olarak kanun kisvesi kazanmıştır.

Tablo 2

			Miktar	Birim	Mecelle md.
Kuyu	harîmi	Yarıçapı	40	arşın	1281
Pınar	harîmi	Yarıçapı	500	arşın	1282
Temizlenen Büyük Nehir	harîmi	İki yakası	Nehrin yarısı		1283
Üstü Açık Kanal	harîmi	İki taraftan	500	arşın	1285
Ölü arazide devlet izniyle dikilen ağaç	harîmi	Yarıçapı	5	arşın	1289

³⁸ Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi' fi Tertîbi's-Şerâi'*, 8/305.

³⁹ Nevevî, *Minhâcü't-Tâlibîn ve 'Umdetü'l-Müftîn*. 315-316.

Mecelle'nin 1289. Maddesi, harîmi sahibinin mülkü olarak kabul etmekte ve bu alanda başkasına tasarruf izni vermemektedir.

Nevevi'ye göre harîm, malın aslından ayrı olarak akde konu olamaz.⁴⁰ Mecelle'nin 1289. maddesine göre kişinin kendi mülkünde kazdığı kuyunun harîmi olmaz.

7. Harim Kavramının Farklı Kullanımları

Harîm bazı müellifler tarafından, kelime anlamıyla bir şekilde bağlantılı da olsa, yukarıda açıklanan terim anlamının dışında da kullanıma konu olmuştur. Mesela Süyûtî (ö. 911/1505) “*Helal ve haram açıkça bellidir...*”⁴¹ hadisine dayanarak harîmin hükmünün aslının hükmünün aynısı olduğunu ifade etmektedir. Buna göre malikin mülkü gibi harîmi de bir başkası tarafından temellük edilemez. Ayrıca mescidin harîmi de hüküm bakımından aynen mescit gibidir. Buna göre, mescitte itikâfa girmek caiz olduğu gibi, mescidin harîminde de itikâfa girilebilir. Mescit içinde imama uymak caiz olduğu gibi, harîminden de imama uyulabilir. Mescitte alışveriş caiz olmadığı gibi, mescidin harîminde de alışveriş caiz değildir. Mescide cünüp olarak girmek caiz olmadığı gibi, harîminde de cünüp olarak bulunmak caiz değildir.⁴²

⁴⁰ Nevevi, *Ravzatü't-Tâlibîn*, 4/348.

⁴¹ (الحلال بين و الحرام بين و بينهما أمور مشتبهات ...) Buhârî. “İman”, 39 (No. 52); (الحلال بين و الحرام بين و بينهما أمور مشتبهات ...) Müslim, “Müsâkât”, 107 (No. 1599); (إن الحلال بين و الحرام بين و بينهما أمور متشابهات) Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1996), “Büyû”, 3, (No. 3329); (إن الحلال بين و الحرام بين و بينهما أمور متشبهات ...) Tirmizi, “Büyû”, 1 (No. 1244); (إن الحلال بين و الحرام بين و بينهما أمور متشبهات ...) Nesâî, “Büyû”, 2 (No. 4453); (الحلال بين و الحرام بين و بينهما أمور متشبهات ...) İbn Mâce, “Fiten”, 14 (No. 3984).

⁴² Celaleddin Abdurrahman es-Süyûtî. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*. (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 117-118.

Zerkeşi'ye (ö. 794/1392) göre fıkıh usulündeki teklifi hükümlerden vacip, haram ve mekruhun da harîmi vardır. Bu hükümlerin her birini kuşatanlar, onların harîmidir. Yani vacibi kuşatanlar vacibin harîmi, haramı kuşatanlar haramın harîmi, mekruhu kuşatanlar mekruhun harîmidir. Mesela hayızlı kadınla cinsel ilişkiye girmek haram olduğu gibi, bu dönemde göbekte diz kapağı arasından faydalanmak da haramdır. Mübah alana gelince, mübahın son derece geniş olması, ayrıca haram ve mekruhta olduğu gibi mübahta herhangi bir engelleme bulunmaması dolayısıyla, onun harîmi yoktur.⁴³

Bazı Malikiler namaz kılanın namaz kıldığı yeri, namaz süresince harîm olarak kabul ederler. Maliki İbn Arefe bu mesafeyi yirmi arşın harîm kabul etmiştir. Ebubekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148) ise kıyam, rükû ve secde için gerekli olan mesafenin, namaz kılanın harîmi olduğunu kabul eder.

Her medeniyetin varlığa bakış açıları, haliyle çevreye bakışlarını da etkilemiştir. Salt faydacılık anlayışına sahip olanlara göre çevre, onların faydasına hizmet etmesi şartıyla ve bu amaçla korunmalıdır. İslam'da ise canlı ve cansız varlık âleminin tamamı, kendine özel birtakım haklara sahiptir. Cansız varlıklar da en azından var olma haklarına sahiptir.⁴⁴ Varlık âleminin en üst noktasında ise, en şerifli yaratık olan insan yer almaktadır. Nitekim insan, yeryüzüne halife olarak gönderilmiştir.⁴⁵ Çevre meselesine eğilmek de ibadet niteliğinde bir görev olarak değerlendirilmelidir.⁴⁶

⁴³ Bedreddin Muhammed b. Bahâdir ez-Zerkeşi. *el-Mensûr fi'l-Kavâ'id*, (By: Vezâratü'l-Evkâf ve'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1405/1985), 2/46.

⁴⁴ Ali Murat Daryal. "Maddenin Var Olma Hakkı: Çevre Kirlenmesi", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13-15 (1997), 131-142.

⁴⁵ el-En'âm 6/165; en-Neml 27/62.

⁴⁶ Süleyman Kaya. *Ekoloji Bağlamında Çevre İmtihanımız*, 91. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2019.

Sonuç

Yasaklanan, korunan, dokunulmayan, saygı duyulan gibi anlamlara gelen harîm İslam Hukuk doktrinde terimsel bir anlama kavuşmuştur. Bu çerçevede öncelikle ölü arazi ile ilgili olarak kuyu, kaynak suyu, su kanalı, nehir, ev, ağaç vb. varlıkların harîmi, fıkıh literatüründe tespit edilmiştir. Bu konuda Hanefi doktrini çerçevesinde oluşan içtihatlar, Mecelle’de kanunlaştırılmıştır.

Modern dönemde İslam âleminin çevreye bakışını yenilemesi gerektiği gibi, aynı zamanda yukarıda bir kısmını sunduğumuz içtihatları yeniden yorumlayarak, her birini birer hukuki norm haline getirmeye olan ihtiyaç da son derece açıktır.

Ölü arazinin ihyası çerçevesinde kuyu, pınar, nehir, kanal, ağaç vb. çevre hukukunu ilgilendiren varlıkların harîmi ile ilgili hükümler, ilk dönemden başlayarak İslam Hukuk literatürü içerisinde yer almaya başlamıştır. Meselenin günümüze bakan yönünü ise şöyle ifade etmek mümkündür: Fakirlikle mücadele ve işsizlik oranlarının azaltılması amacıyla, çorak ve verimsiz arazinin devletin yetkili organlarınca tespit edilerek, belli bir plan ve proje dahilinde, tarım amaçlı ve şartlı olarak kullanıma açılması durumunda, bir yandan üretimin artması ile fiyatlamada denge oluşacak ve diğer yandan işsizlik ve fakirlik de azalacaktır.

Kaynakça

- Akgündüz, Ahmed. *İslam ve Osmanlı Çevre Hukuku*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2009.
- Aktan, Hamza. “İhya”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 44:7-9. İstanbul: TDV, 2000.
- Bachelor, Martine ve Kerry Brown. *Budizm ve Ekoloji*. Çev. Gülseren Kozak, Vedat Diker ve Şahin Sancar. C. 5. 6 c. 1. Basım, İstanbul: İGDAŞ, 1992.
- Breuilly, Elizabeth, ve Martin Palmer. ed. *Hristiyanlık ve Ekoloji*. Çev. Mehveş Kayani. C. 2. 6 c. 1. Basım, İstanbul: İgdaş, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi’u’s-Sahîh*. 8 Cilt. Dâru İbn Kesîr: Dımaşk-Beyrut, 1. Basım, 1423/2002.
- ÇK, Çevre Kanunu (Kanun No. 2872). Resmî Gazete 18132 (11.08.1983).
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman el-. *el-Müsned*. 3 Cilt. Kâhire: Dâru’t-Te’sîl, 1. Basım, 1436/2015.
- Daryal, Ali Murat. “Maddenin Var Olma Hakkı: Çevre Kirlenmesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13-15 (1997).
- Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm. *Kitâbü’l-Emvâl* (Thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî). By. Yy.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş‘as es-Sicistânî. *es-Sünen*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1416/1996.
- Ebû Yûsuf, Ya‘kûb b. İbrâhîm. *Kitâbü’l-Harâc*. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1399/1979.
- Fîrûzâbâdî, Ebu’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb. thk. Muhammed Nu‘aym el-‘Arkasûsî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, (Dımaşk: Müessesetü’r-Risâle, 1998), 1091-1093.
- Hırakî, Ebû’l-Kâsım Ömer b. el-Hüseyn el-. *el-Muhtasar*. nşr. Muhammed Züheyr eş-Şâviş. By.: 1378.

- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünen*. By: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, Yy.
- İbn Zenceveyh, Ebû Ahmed Humejd b. Mahled b. Kuteybe el-Horasânî. *Kitabü'l-Emvâl*. 3 Cilt. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1406/1986.
- Karaman, Hayreddin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1989.
- Kâsânî, Alaaddin Ebûbekir b. Mes'ûd el-. *Bedâi'u's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi'*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l'İlmiyye, 2. Basım, 1424/2003.
- Kaşıkçı, Osman. "Tahcâr". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 44:389-90. İstanbul: TDV, 2010.
- Kaya, Süleyman. *Ekoloji Bağlamında Çevre İmtihanımız*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Khalid, Fazlun, ed. *İslâm ve Ekoloji*. Çev. Murat Çiftkaya. 1. bs. C. 1. 6 c. İstanbul: İGDAŞ, 1992.
- Komisyon. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*. Beyrut: el-Matbaatü'l-Edebiyye, Ty.
- Kur'an-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Mâlik b. Enes Ebû Abdullah, *el-Muvatta'*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarb el-İslâmî, 1417/1997.
- Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Merğînânî, Burhaneddin Ebû'l-Hasen Ali b. Bekir b. Abdülcelil el-. *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l'İlmiyye, 1410/1990.
- Mevsîlî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdud el-. *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*. İstanbul: Pamuk Yayınları, Ty.

- Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-. *Minhâcü't-Tâlibîn ve 'Umdetü'l-Müftîn*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1. Basım, 1426/2005.
- Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref en-. *Ravzatü't-Tâlibîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru 'Âlemi'l-Kütüb, 1423/2003.
- Öğüt, Salim. "Harim". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 44:188-190. İstanbul: TDV, 1997.
- Prime, Ranchor. *Hinduizm ve Ekoloji*. Çev. Mehveş Kayani, Vedat Diker, ve Mehmet Demirhan. 1. basım. C. 4. 6 c. İstanbul: İGDAŞ, 1992.
- Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman es-. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1403/1983.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali, b. Yûsuf el-Fîrûzâbâdî eş-. *el-Mühezzeb fî Fıkhi'l-İmâm eş-Şâfiî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1416/1995.
- Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ b. Sevra et-. *Sünen*. 3 Cilt. Kâhire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2014.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (Kanun No. 2709). Resmî Gazete 17863 (18.10.1982).
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Bahâdır ez-. *el-Mensûr fî'l-Kavâ'id*. 3 Cilt. By: Vezâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1405/1985.
- Zeyla'î, Cemaleddin Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf, ez-. *Nasbu'r-Râye fî Tahrîci Ehâdîsi'l-Hidâye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Rayyân, 1. Basım, 1418/1997.